

Корнієнко М. В.,

*доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
лауреат державної премії України в галузі науки та техніки*

Тертишник В. М.,

*доктор юридичних наук, професор
Університету митної справи та фінансів,
академік Академії політичних наук*

ПРИНЦИПИ ПРАВА В РОЗВ'ЯЗАННІ ПРОБЛЕМ КОНКУРЕНЦІЇ ПРАВОВИХ НОРМ, ЮРИДИЧНИХ ФІКЦІЙ І КОЛІЗІЙ

PRINCIPLES OF LAW IN OVERCOMING THE COMPETITION OF LEGAL NORMS, LEGAL FICTION, HAS AND CONFLICTS

У статті розкриваються поняття та значення принципів права, особливості застосування принципів верховенства права, пропорційності та юридичної визначеності з метою подолання конкуренції правових норм, розв'язання проблеми юридичних фікцій і колізій, забезпечення якості та гармонізації законодавства на основі принципів права.

Ключові слова: *принципи, юридична визначеність, юридичні фікції, пропорційність, якість закону.*

В статье раскрываются понятие и значение принципов права, особенности применения принципов верховенства права, соразмерности, юридической определенности, для разрешения проблемы конкуренции правовых норм, юридических фикций и коллизий, обеспечения качества и гармонизации законодательства на основе принципов права.

Ключевые слова: *принципы, юридическая определенность, юридические фикции, соразмерность, качество закона.*

The article reveals the notion of a system of law, especially the principles of proportionality, legal certainty, legal fiction, has problems and competition legal standards, harmonization of legislation based on principles of law.

Key words: *principles, legal certainty, legal fictions, proportionality, quality law.*

Постановка проблеми. Судово-правова реформа в Україні розпочалась і досі здійснюється без виваженої доктрини та системи принципів права, без чіткої концептуальної моделі кримінально-процесуальної форми правосуддя. Поспішні і безсистемні реформаторські дії знизили якість закону, заповнили його суперечливими концептами та юридичними фікціями. Стабільність закону прямо пропорційна його якості і навпаки. З моменту прийняття в 2012 р. нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) станом на 12 лютого 2017 р. було прийнято 48 законів, якими вносились до цього кодексу зміни і доповнення, а нерідко зміни і доповнення до внесених «змін і доповнень». Забезпеченню якості правового регулювання взагалі бракує найголовнішого – розуміння принципів права та їх гармонізуючої дії.

Актуальність досліджуваної проблеми зумовлюється тим, що слідча та судова практика показують наявність безлічі колізій та «білих плям» у законодавстві, відсутність єдності системи принципів права та послідовності їх застосування з метою удосконалення юридичних процедур.

Аналіз останніх наукових публікацій свідчить про певну увагу науковців до проблем принципів права та якості законів [1–24]. Але наявні публікації не вичерпують повністю складну проблему, а швидше, утворюють фундаментальну базу для її подальшого дослідження.

Метою цієї роботи є юридичне визначення та розкриття шляхів реалізації принципів права з метою розв'язання конкуренції правових норм та удоско-

налення окремих інститутів і приписів кримінально-процесуального права.

Виклад основного матеріалу. Принципи права, як сформовані у процесі розвитку правосвідомості та природного права і закріплені в законах, міжнародних правових актах і правових позиціях Європейського суду з прав людини, основоположні морально-правові фундаментальні ідеї, з огляду на зміст і цінність, є фундаментом правничої стратегії, визначають доктринальну цінність правової системи, гармонізують усю систему правових норм, виступають першоджерелом окремих інститутів і норм права (є генетичною підвалиною, хромосомним набором системи права), надають глибокої єдності регулятивним механізмам права, визначають особливості й доктринальні якості галузі права, дають юридичну базу щодо тлумачення конкретних норм та вирішення суперечливих питань, сприяють правильному пізнанню та застосуванню норм права, вносять упорядкованість у розв'язанні питань, щодо яких є прогалини в праві, за умови конкуренції правових норм та застосування права за аналогією, служать основою й вихідним положенням для подальшого розвитку правничої доктрини та законодавчих актів.

Принцип пропорційності, який ще системно не закріплений у КПК України, але чи не вперше згаданий Європейським судом із прав людини у 1968 р. у справі «Ноймайстер проти Австрії», логічно виводиться з аналізу співвідношення завдань кримінального процесу та його інститутів. Його окремі суттєві ознаки визначені в Кодексі поведінки посадових осіб із підтримування правопорядку, прийнятого

Генеральною Асамблеєю ООН 17 грудня 1979 р., де зазначено, що працівники правоохоронних органів, зокрема, й ті, що здійснюють розслідування, зобов'язані поважати і захищати гідність та права людини; застосовувати примусові заходи тільки за крайньої необхідності та в тих межах, в яких це необхідно для виконання обов'язків.

Пропорційність, як один із загальних принципів права, в основних опорних концептах був закріплений також у ст. 5 Договору про заснування Європейського співтовариства в такому постулаті: заради досягнення певної мети органи влади не можуть накладати на громадян зобов'язання, які не мають перевищувати установлені межі необхідності, що впливають із публічного інтересу.

Врешті-решт, у Рішенні від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012 (справа № 1-11/2012) Конституційний Суд України зазначив, що одним із елементів верховенства права є принцип пропорційності, який у сфері соціального захисту означає, зокрема, що заходи, передбачені в нормативно-правових актах, мають бути націленими на досягнення легітимної мети та співмірними з нею.

Принцип пропорційності – закріплений у міжнародних нормативних актах, рішеннях Конституційного Суду України та Європейського суду із прав людини принцип права, згідно з концептуальним змістом якого мета юридичних дій має бути суспільно вагомою, а засіб її досягнення – найменш обтяжливим у конкретних умовах, втручання у сферу прав і свобод людини може допускатись лише в разі крайньої необхідності, заради забезпечення правосуддя чи іншої суспільно корисної мети, якщо цього не можна досягти іншими засобами, а заподіяна примусовими заходами шкода буде меншою, ніж відвернута.

Принцип пропорційності поступово впроваджується в законодавче поле правосуддя. Зокрема, у ст. 4 Закону України від 2 червня 2016 р. «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» серед системи принципів діяльності таких органів уже також названий принцип пропорційності, який визначено тут як принцип «співмірності заходів примусового виконання рішень та обсягу вимог за рішеннями».

На наш погляд, принцип пропорційності потребує конституційного закріплення та використання в удосконаленні законотворчої і правозастосовної діяльності, і, в першу чергу, у кримінальному процесі.

Наприклад, встановлюючи в ст. 267 КПК України правило про те, що слідчий має право обстежити публічно недоступні місця, житло чи інше володіння особи шляхом таємного проникнення в них, зокрема з використанням технічних засобів, а само таке проникнення, через його таємність, не передбачає присутності понятих та належного документування доказової діяльності, законодавець робить значний крок у минуле, звужуючи наявні гарантії доказового права.

Інститут «обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи», який

закладений у ст. 267 КПК України, не підлягає застосуванню в сфері кримінального судочинства, як з огляду на те, що не створює належних механізмів стримувань і противаг проти можливих фальшувань доказів, так і тому, що не відповідає вимогам співмірності застосовуваних засобів обмеження принципу недоторканності житла, меті процесуальної дії, яка може в указаних умовах бути досягнута менш обтяжливими засобами.

Отже, ст. 267 КПК України підлягає скасуванню, а визначений нею інститут, – виключенню з кримінально-процесуального права як такий, що суперечить положенням ст. 22 Конституції України та принципу верховенства права і пропорційності. Адже у КПК України регламентований інститут обшуку, який забезпечує виконання тих самих завдань, але з менш обтяжливими у конкретних умовах його застосування засобами, та містить додаткові гарантії здобуття достовірних доказів і захисту прав людини.

На основі принципів верховенства права і пропорційності може бути удосконалено чимало процесуально-правових інститутів, отримає подальший розвиток юридична форма діяльності судових і правоохоронних органів.

Наприклад, у ч. 5 ст. 171 КПК України викладено правило, що в разі тимчасового вилучення майна під час обшуку, огляду, здійснюваних на підставі ухвали слідчого судді, клопотання про арешт такого майна має бути подано слідчим, прокурором протягом наступного дня після вилучення майна, інакше майно має бути негайно повернуто особі, в якій його було вилучено. Така радикальна імперативна вимога викликає багато зауважень із приводу її доцільності з огляду на забезпечення виконання завдань кримінального процесу та дотримання принципів верховенства права, пропорційності, справедливості, а також законів логіки.

По суті, ми маємо справу з юридичною фікцією (від лат. “fictio” – видумка) як різновидом відірваного від природної реальності абстрагування і здійснюваного штучного створення непотрібних правових приписів. Юридичні фікції в сьогодиншньому кримінально-процесуальному праві часто носять ознаки створення штучно видуманої процесуальної форми там, де вона взагалі не потрібна, перетворюючи процес правосуддя на певну «пісочницю». Такого роду юридичні фікції стають не стільки поодинокими помилковими приписами закону щодо неіснуючих фактів, скільки утворюють інколи заплутані, бюрократичні процедури, якими наповнюється процесуальна форма діяльності слідчих, без будь-якого змістового сенсу закріплюваних у законі процедур та ознак підпорядкування їх завданням кримінального процесу, завдяки чому шлях до справедливого правосуддя, по суті, стає ще більш довгим і складнішим, а часом і непосильним для нашої Феміди.

Проаналізуємо вищевизначену в ст. 171 КПК України ситуацію. Майно вилучається в процесі обшуку зазвичай на підставі ухвали слідчого судді і за наявності вже з'ясованих фактичних підстав, наприклад, таке майно є знаряддям зброї. Для чого

негайно звертатися до слідчого судді з клопотанням про арешт такого майна, коли воно уже вилучено у власника і не перебуває в його розпорядженні та користуванні? Для чого повертати таке майно (наприклад рушницю) її власнику (яким, до речі, може бути вбивця), якщо з якихось підстав слідчий не зумів чи не встиг вчасно подати таке клопотання?

По-перше, вилучення є більш радикальним заходом, ніж накладення арешту на майно.

По-друге, вилучення майна вже відбулося законно на підставі ухвали слідчого судді.

По-третє, який сенс має накладення за ухвалою слідчого судді арешту на майно, яке уже вилучено за ухвалою слідчого судді і знаходиться на зберіганні у слідчого?

По-четверте, якщо, наприклад, майно вилучено під час обшуку, який проводиться невідкладно слідчим без рішення слідчого судді (згідно з ч. 3 ст. 233 КПК України), тоді зі змісту згаданого закону виходить, що можна і не звертатися з клопотанням до слідчого судді про накладення арешту на таким чином вилучене майно.

По-п'яте, з яких мотивів квапити слідчого з поверненням вилученого майна у такі стислі строки?

По-шосте, наскільки аналізовані приписи закону корелюються за змістом, логікою і формою, а також засадою співмірності з іншими засобами примусу. Наприклад, відповідно до ч. 5 ст. 170 КПК України за рішенням директора Національного антикорупційного бюро України (або його заступника), погодженим прокурором, може бути накладено попередній арешт на майно або кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах на строк до 48 годин. Окрім того, більш радикальне обмеження прав людини – затримання особи взагалі – може тривати без рішення слідчого судді протягом 72 годин. І чому б законодавцю не встановити правило, за яким вилучене майно могло б зберігатись у слідчого хоча б протягом цього часу, та і що з ним, зрештою, станеться, якщо слідчий не вчасно звернеться з клопотанням щодо накладення на нього арешту, якщо уже був дозвіл слідчого судді на його вилучення? Дозволяючи затримання особи без рішення суду на строк до 72 годин та зобов'язуючи негайно і не пізніше 24 годин звернутись із клопотанням до слідчого судді про накладення арешту на уже вилучене майно за уже прийнятою ухвалою того самого слідчого судді, законодавець робить спробу щось собі регламентувати, фактично не знаючи що і для чого, а тим самим дає зрозуміти (бажаючи того чи ні), що майно в нашої державі стає ціннішим за свободу людини.

Якими є сенс і мотиви таких формальних правил і яке завдання вони вирішують? Запитання риторичне, а відповідь однозначна – ч. 5 ст. 171 КПК України підлягає скасуванню, бо не тільки не відповідає принципу пропорційності, розумності строків провадження тощо і не створює якихось додаткових гарантій недоторканності права власності, а й суперечить законам логіки.

Класичним прикладом сучасної юридичної фікції в кримінальному процесі можна вважати ч. 8 ст. 95

КПК України, згідно з якою сторони кримінального провадження, потерпілий мають право отримувати від учасників кримінального провадження та інших осіб за їх згодою пояснення, які не є джерелом доказів. Виникає питання: для чого отримувати пояснення від особи, коли вони не можуть бути використані в доказуванні? Звернемо увагу ще на одну колізію. До джерел доказів, за законом (ст. 84 КПК України), належать документи, речові докази, протоколи слідчих і судових дій. Тобто стверджується: джерелами доказів є речові докази. По суті, маємо алогізм – джерелами доказів є докази. Тут, вочевидь, наявна ціла система порушення як законів логіки, так і принципу юридичної визначеності, який вимагає ясності, логічності і зрозумілості правових приписів, що є однією з передумов їхнього ефективного застосування.

Юридичні фікції стали таким «привабливим» для законодавця явищем, що з'явилися навіть серед визначених у КПК України принципів кримінального процесу. Наприклад, ст. 26 КПК України робить спробу закріпити нову засаду кримінального провадження під назвою «диспозитивність». Але ані в самому тексті названої статті, ані у словниках мови, ані у ст. 3 КПК України під назвою «визначення основних термінів кодексу», ані в сучасних наукових виданнях досі не дано чіткого тлумачення і розкриття змісту нового для закону терміну. Така «загадкова невідомість» не може претендувати на принципову ідею, та ще й піднесену до основних (непорушних) правових засад юридичної діяльності. Саме ця думка і стала вирішальною під час прийняття змін до Конституції України в 2016 р., якими цей принцип вилучений із системи принципів правосуддя, а отже, він потребує вилучення й з КПК України.

Серед положень закону є ще одне непорозуміння, яке може отримати неоднозначне тлумачення: «Після зупинення досудового розслідування проведення слідчих (розшукових) дій не допускається, крім тих, які спрямовані на встановлення місцезнаходження підозрюваного».

Так, які ж зі слідчих дій можуть бути спрямованими на встановлення місцезнаходження підозрюваного? Частково відповідь на ці питання в різних редакційних викладах знаходимо в тексті окремих норм закону, присвячених провадженню слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій:

1) У разі якщо негласна слідча (розшукова) дія проводиться з метою встановлення місцезнаходження особи, яка переховується від органів досудового розслідування та оголошена в розшук, вона може тривати «до встановлення місцезнаходження розшукуваної особи» (ч. 4 ст. 249 КПК України). Фактично ця норма дозволяє вважати усі негласні слідчі (розшукові) дії спрямованими на встановлення місцезнаходження підозрюваного.

2) Установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК України) за своїм змістом саме й призначене для встановлення місця знаходження певної особи, а якщо така особа є підозрюваною, то, безумовно, може бути спрямоване на

розшук (встановлення місцезнаходження) підозрюваного.

3) Слідчий має право обстежити публічно недоступні місця, житло чи інше володіння особи шляхом таємного проникнення в них, зокрема з використанням технічних засобів, з метою <...> виявлення осіб, які розшуковуються (ч. 1 ст. 267 КПК України).

4) «Обшук проводиться з метою <...> встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб» (ч. 1 ст. 234 КПК України).

Але для такої ж мети фактично може бути проведений і допит тощо.

Безумовно, переліком негласних слідчих (розшукових) дій дати відповідь на питання про те, які зі слідчих дій можуть бути спрямованими на встановлення місцезнаходження підозрюваного, неможливо.

Якщо ж арсенал дозволених слідчих дій є замалим, можна буде говорити про штучні перепони досягненню мети кримінального провадження, якщо ж він стає великим, то можуть бути знівельовані самі цілі інституту зупинення розслідування.

Може виникнути ситуація, коли зупиненням розслідування плин строків слідства призупинено, але саме слідство активно проваджується завдяки негласним слідчим (розшуковим) діям, тим більше пов'язаним із суттєвим обмеженням прав та свобод людини, і триває досить довго. Тоді можна говорити про недотримання принципів пропорційності, розумних строків провадження тощо. Знову маємо проблему. На наш погляд, доцільніше законодавчо дати змогу щодо зупиненої провадженням справи здійснювати заходи оперативно-розшукового характеру і не більше, що обмежуватиме можливості स्वाвилля.

Значною проблемою в сфері правосуддя стала запроваджувана новим КПК України новела спрощеного судового розгляду. Так, в ч. 3 ст. 349 КПК України визначено: «Суд має право, якщо проти цього не заперечують учасники судового провадження, визнати недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які ніким не оспорується. Водночас суд з'ясовує, чи правильно розуміють зазначені особи зміст цих обставин, чи немає сумнівів у добровільності їх позиції, а також роз'яснює їм, що у такому випадку вони будуть позбавлені права оскаржити ці обставини в апеляційному порядку». Указана новела законодавства в КПК України отримала нове дихання із запровадженням особливої форми судочинства – провадження на підставі угоди про визнання винуватості (ст.ст. 468–475 КПК України). За такої моделі

у нас можуть з'явитись засуджені «без суду і слідства», а, що ще гірше, – «без вини винуваті».

За своїм змістом указана новела суперечить принципу презумпції невинуватості, закріпленому у ст. 62 Конституції України, ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та іншим нормам права. Зокрема, зазначимо такі положення процесуального законодавства: учасники судового провадження мають право в судових дебатах посилаючись лише на ті докази, які були досліджені в судовому засіданні (ч. 5 ст. 364 КПК України); суд може обґрунтовувати свої висновки лише на показаннях, які він безпосередньо сприймав (ч. 4 ст. 95 КПК України); обґрунтованим є рішення, ухвалене судом на підставі об'єктивно з'ясованих обставин, які підтверджені доказами, дослідженими під час судового розгляду (ч. 3 ст. 370 КПК України). Таким чином, ч. 3 ст. 349, ст. 302, п. 2) ч. 1 ст. 468, ч. 2, 4 ст. 469, ст. 470, ст. 472, ч. 2 ст. 473, ч. 4 ст. 474 КПК України, в яких закладена модель спрощеного правосуддя та судочинства на підставі угоди про визнання винуватості, не мають застосовуватись і підлягають скасуванню як норми, які звужують суттєві гарантії встановлення об'єктивної істини та наявні права і свободи людини, суперечать ст. 22 та 62 Конституції України, міжнародним правовим актам, принципам й окремим положенням норм самого КПК України, а також здоровому глузду.

Висновок. Загалом принципи права і процесуальна форма судочинства мають утворювати злагоджену систему єдиних за своєю спрямованістю на забезпечення мети права і не суперечливих одне одному юридичних правил, в якій принципи права мають основоположний домінуючий характер, а кожен із принципів – свою самостійну доктринальну сутність і правотворчу цінність, та виступаючи першоджерелом окремих правових інститутів і будучи органічно поєднаними з іншими приписами права і процесуальною формою правосуддя, становлять цілісну систему гарантій істини, захисту прав і свобод людини та забезпечення справедливості правосуддя.

Перспективи подальшого дослідження проблеми вбачаються в розробці доктринальної моделі принципів права, а в перспективі – нового Кримінального процесуального кодексу України, який би був стратегічно і доктринально вивіреном, гармонізував би приватні і публічні інтереси та ґрунтувався на цілісній концептуальній моделі системи принципів права правової держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонов К. Доказове право: концептуальні аспекти, новації та колізії / К. Антонов, В. Тertiшник // Вісник Академії митної служби України) Серія «Право». – 2015. – № 1 (14). – С. 7–12.
2. Бандурка О. Парадокси протидії злочинності / О. Бандурка, О. Литвинов // Вісник Кримінологічної асоціації України. – 2013. – № 3 (10). – С. 83–90.
3. Головатий С. Правнича термінологія і державотворчий процес / С. Головатий, Ю. Зайцев, І. Усенко // Українське право. – 1995. – № 1 (2). – С. 88–94.
4. Дроздов О. Наукові підходи щодо перспектив перегляду у екстраординарних судових провадженнях окремих судових рішень, ухвалених у заочному кримінальному провадженні / О. Дроздов // Форум права. – 2015. – № 1. – С. 92–103.
5. Корж В. Проблеми усунення юридичних колізій в окремих положеннях Кримінального процесуального кодексу України / В. Корж // Вісник Академії адвокатури України. – 2014. – Т. 11, число 1(29). – С. 62–69.

6. Корнієнко М., Тертишник В. Доктринальні проблеми інституту негласних слідчих (розшукових) дій / М. Корнієнко, В. Тертишник // Міжнародний науковий журнал «Верховенство права». – 2017. – № 1. – С. 95–101.
7. Кучинська О. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників: [монографія] / О. Кучинська. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – 288 с.
8. Назаров В. Засада невтручання у приватне життя як засіб для захисту особи у кримінальному провадженні / В. Назаров // Юридичний вісник. – 2012. – № 3 (24). – С. 114–118.
9. Несінов О. Про деякі спірні і суперечливі положення КПК України та їх використання для посилення позиції захисту (частина друга) / О. Несінов // Вісник НААУ. – 2016. – № 7–8 (25). – С. 32–36.
10. Одинцова І. Доктринальні проблеми захисту та становлення інституту адвокатського розслідування в Україні / І. Одинцова // Priority a strategie pre rozvoj pravnej vedy vo svete vedy. – Sladkovicovo, Slovenska republika. 28–29 oktobra 2016. – С. 203.
11. Погребняк С. Принципи права: доктринальні питання / С. Погребняк // Право України. – 2013. – № 9. – С. 217–218.
12. Подорожна Т. Законотворчі помилки як чинник дестабілізації правового порядку / Т. Подорожна // Юридична техніка: доктринальні основи та проблеми викладання: [тези доповідей та повідомлень учасників науково-практичної конференції (м. Харків, 30 вересня – 1 жовтня 2015 року)] / за ред. проф. В. Комарова та І. Шутака. – Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. – С. 53–56.
13. Реалізація недоторканності права власності під час досудового розслідування: [навч. посіб.] / В. Галаган, Н. Моргун, М. Кулик, Ю. Терещенко. – Київ, 2016. – 141 с.
14. Столітній А. Принципи змагальності за діючим КПК України в умовах електронного процесу / А. Столітній, І. Каланча // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки. – 2015. – Випуск 2. – Т. 3. – С. 115–121.
15. Тертишник В. Концептуальна модель системи принципів кримінального процесу / В. Тертишник // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 2001. – № 4. – С. 321–327.
16. Тертишник В. Мова і логіка закону / В. Тертишник // Право і суспільство. – 2016. – № 5. – С. 36–42.
17. Тертишник В. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Видання 13-те доповн. і перероб. / В. Тертишник. – К.: Правова єдність, 2017. – 824 с.
18. Тертишник В. Контроль за вчиненням злочину: зміст, форма та юридична визначеність / В. Тертишник, В. Уваров, О. Сачко // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2016. – № 4. – С. 132–135.
19. Тертишник О. Концептуальні помилки та проблеми судово-правової реформи / О. Тертишник // Право і суспільство. – 2013. – № 1. – С. 140–144.
20. Тіщенко В. Теоретичні та практичні проблеми забезпечення ефективності досудового провадження / В. Тіщенко, Ю. Аленін, О. Вашук, А. Мурзановська, А. Торбас, Ю. Немно, А. Панасюк, М. Шкрибайло, О. Земляна // Наукові праці НУ ОЮА. – 2014. – Т. XVII. – С. 106–157.
21. Уваров В. Застосування практики Європейського суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України: [монографія] / В. Уваров; за заг. ред. доктора юрид. наук В. Тертишника. – Дніпропетровськ, 2012. – 268 с.
22. Ульяновська О. Правові фікції і правові презумпції: єдність та відмінність / О. Ульяновська // Право України. – № 6. – 2005. – С. 101–103.
23. Усенко І. Українська юридична термінологія / І. Усенко // Українське державотворення: невитребуваний потенціал: словник-довідник / [за ред. О. Мироненко]. – К.: Либідь, 1997. – С. 493–498.
24. Шутак І. Юридична техніка: навчальний посібник для вищих навчальних закладів / І. Шутак, І. Онишук. – Івано-Франківськ, 2013. – 496 с.